

SERES PÉTER

Madách „Szép új világ”-a

„Kísértet járja be Európát – a kommunizmus kísértete.” – Ezt a „klasszikussá” vált mondatot, *A Kommunista Párt Kiáltványa* kezdősorát ma egyre többen idézik Európa- sőt világszerte. Persze, ma már nem úgy értelmezik a benne foglaltakat, mint ezt *Marx* és *Engels* tette a dokumentum megjelenésekor – 1848 februárjában –, de még csak nem is úgy, mint *Lenin* a század elején, amikor is többek között erre alapozva dolgozta ki az orosz forradalom, majd az ezáltal létrehozott államszerkezet alapvonásait. Ma mind többen úgy értelmezik a megfogalmazást, mint a kommunizmus egyetlen mondatba tömörített nekrológját, hiszen köztudott, hogy kísértete csak egy *balottnak* lehet.

Hogy végül is ebben a kérdéskben ki, hogyan foglal állást, az mindenkinek meggyőződésétől függő magánügye, ez engem pillanatnyilag nem is igen érdekel (bár természetesen magamnak is megvan az erre vonatkozó véleményem). Nekem itt és most csupán annyi a célom, hogy megkísérlejem bemutatni, hogy milyen összefüggések vannak a *marxista kommunizmusfelfogás*, illetve *Az ember tragédiája* tizenkettedik színének *jövőképe* között. Mert, hogy vannak ilyenek, az vitathatatlan tény. Mint ahogy az is, hogy ezek az összefüggések korántsem egyértelműen pozitívak. Nem azok már az elméleti alapokkal való összevetésben sem, nem is szólva a történelmileg tapasztalt gyakorlat olyan megnyilvánulásairól, mint például a sztálinizmus, a maoizmus, vagy akár a posztstálinista „államszocializmus”, amelynek persze legfeljebb annyi közük van a marxizmushoz, hogy téziseit és elgondolásait hivatkozási alapként kezelik, noha valóságos tevékenységükben nem sokkal állnak közelebb hozzá, mint *Hitler* „*nemzeti szocializmusa*”. Éppen ezért én – bár többször beszélek majd ezen megvalósult rendszerekről is – azt tekintem elsőrendű feladatommak, hogy a szocializmusnak és a kommunizmusnak a „három nagy”, azaz *Marx*, *Engels* és *Lenin* műveiből kiolvasható „*ideáját*” vessem össze azzal az elképzelt jövővel, amit Madách a *falanszterben* megjelenít.

Mielőtt azonban erre rátérnék, szükséges utalnom arra is, hogy a drámában ennek a társadalomnak milyen követelményeknek kell(ene) megfelelnie. Erre vonatkozóan idézem tehát *Ádám* néhány mondatát, aki a megelőző, londoni szín vége felé a kortárs kapitalizmusban végsőkig csalódottan felvázolja egy eljövendő, általa ideálisnak tekintett világ képét, s (akárcsak a kommunisták) meg is van győződve arról, hogy a megálmódott társadalomnak el kell jönnie: „*Én társaságot kívánok... / Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt. / Közös erővel összeműködik. / Minőt a tudomány eszmél magának, / És melynek rendén értelem pirraszt. – / Ez el*

fog jöni, érzem jól, tudom...” – Milyen hatalmas, tiszta és szent meggyőződés! S mekkora képtelenség mindaz, amire vonatkozik! Hiszen, ha végignézzük az utópiák fejlődését Platón államától napjainkig; ha gondolunk arra, hogy a marxizmus kezdetétől fogva a „*proletárdiktatúra*” fogalmával operál; ha figyelembe vesszük Lenin azon kijelentését, mely szerint: „*Minden állam külön elnyomó hatalom az elnyomott osztály leigázására. Ezért minden állam nem-szabad és nem-népállam.*” (Lenin: Állam és forradalom); akkor azonnal világossá lesz előttünk, mennyire szeretetre méltóan naív egy olyan világ képzete, „*Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt...*”. De mivel nekem nem a magam mai eszével kell ítélnem, inkább Ádámmal együtt át kell lépnem egy új világba, tehát: „*Vezess, vezess Lucifer e világba.*”

Apropó, *Lucifer!* Ő az a Sátán bőrbe bújó, kissé talán cinikus gondolkodó, az emberi történelem önjelölt idegenvezetője, aki „*Fénybordozó*” jelentésű nevéhez méltóan mindvégig ellentmond az *Úr* nemegyszer marxi – pontosabban vulgármarxista – tételekhez hasonlókat deklaráló hangjának. (Hogy mennyiben nevezhető marxistának az *Úr*? Például abban, hogy már a második színben –, s a *Biblia* első könyvében – kiűzi az embert az Édenből, mégpedig azért, mert evett a Jó és Rossz tudásának fájából, vagyis megszerezte az értelmet, tehát valóban Emberré lett; ez pedig igen közel áll ahhoz, amit például *Sztálin*, *Mao*, vagy éppen *Rákosi* próbált – több-kevesebb sikerrel – megvalósítani a vezetése alatt álló államban. De némileg „marxistának” tekinthető akkor is, amikor végszavában sem ígér Ádámnak közvetlenül elérhető boldogságot, csupán szinte végtelen harcot hiszen: „*Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!*”; ez pedig némileg egybecseng azzal, ahogy a marxizmus ideológusai a kommunizmust csak a távoli jövőben tekintik megvalósíthatónak, a közbeeső nemzedékeket pedig arra buzdítják, hogy a cél elérése érdekében mondjanak le személyes kényelmükről és boldogságukról.) Lucifer tehát mintegy „ellensúlyként” is szerepel ebben a műben és – annak ellenére, hogy végső soron kollektív öngyilkosságra biztatja az emberiséget – tulajdonképpen nem más, mint a történelmi folyamatok józan végiggondolásában és értékelésében/értelmezésében segédkező szkepszis megszemélyesítője. Vagyis nem *gonosz* és nem *Sátán!* S éppen ettől válhat érdekessé – esetenként mérvadóvá – mindaz, amit a történelemről általában, s magáról a falanszterről mint olyanról kifejt Ádámnak. Az, hogy az általa képviselt filozófia meglehetősen pesszimista, az a korszak magyar valóságának ismeretében teljesen érthető. S ennek a pesszimizmusnak a falanszter sajátos, csak Madáchra jellemző kialakításában is fontos szerepe volt. Hogy miben áll ez a *sajátosság*?

Mindenekelőtt abban, hogy – noha nem csupán a társadalombölcselet, de még a kozmogónia tekintetében is tökéletesen tisztában volt írónk az alapforrásként szolgáló *Fourier* egész rendszerével – bemutatott modelljéből kihagyta mindazokat a vonásokat, melyek a francia gondolkodónál enyhítik az általa leírt falanszter embertelenségét. Tudatosan nem vette figyelembe például azt, amit *Fourier* az emberi szenvedélyeknek a rendszeren belüli szerepéről mondott, vagyis azt, hogy: „*Az a társas rend, amely föl fogja váltani a civilizált inkohereenciát, sem a mérsékleletet, sem az egyenlőséget nem tűri el, sem a filozófiai célok bármelyikét. Heves és kifinomult szenvedélyeket akar: amint megalakult a társulás, annál könnyebben*

*békülnek meg egymással a szenvedélyek, minél elevenebbek és számosab-
bak.*” (Fourier: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete). Ez a gondolat természetesen nem felelt meg Madách preconcepciójának, aki a tökéletes egyenlőséget és egyhangú szürkeséget tette meg rendszer alapjának, így –, mint ezt *Cassius* „megzabolázása” is bizonyítja – kénytelen semmibe venni mesterének az emberi szenvedélyek pozitív határára vonatkozó nézeteit is.

Az elgépiesedést hangsúlyozandó, magától értetődően hagyta figyelmen kívül azt is, hogy Fourier az öt „*érzéki hajlam*”-ra (látás, hallás, ízlelés, szaglás, tapintás), a négy „*lelki hajlam*”-ra (barátság, szerelem, családi érzés, becsvágy) és a három „*elosztó szenvedély*”-re (változatosság, versengés, együttérzés), illetve ezek szervező és szabályozó hatására alapozza – egy harmonikus termelőtevékenységen belül – az egyén szabad, ugyanakkor a közösséghez idomuló fejlődését. Ez így egyáltalán nem felelt volna meg Madách meglehetősen sötétre festett képének, ezért nemcsak elhagyta az egészet, de a család, anya és gyermeke szétszakításának, az eltérések büntetésének szinte túlzott hangsúlyozásával éppen a francia utópista szocialista rendszerének lényegét váltotta az ellenkezőjére.

De éppígy nem vette figyelembe az eredeti falanszter rendszerének azon – Marx által *A tőke* I. kötetében említett vonását, melyet Fourier a „*courtes séances*” névvel illetett, s amely nála azt jelentette, hogy szándéka szerint a munkások két-két órás periódusonként eltérő jellegű munkatevékenységeket végeznének, ezáltal pedig – a szerző csaknem szó szerinti megfogalmazásában – képessé lennének szellemi szükségleteik teljesebb kielégítésére, mint a régebbi idők bármely tőkése. Madáchnál ez a vonás teljesen eltűnik, ezért panaszkodhat *Michelangelo* arra, hogy állandóan szóklábat kell faragnia, ami – természetesen – nem teszi lehetővé alkotás-vágyának kielését.

Itt meg kell jegyezni, hogy nekem úgy tűnik, mintha Madách Fourier-nál jobban látta volna előre a modern ipari társadalom fejlődését, hiszen a végletes specializálódás, például a szalagmunka bevezetése valóban az általa jelzett irányban hatott (mint ezt jóval később *Chaplin* művészi érvénnyel is megfogalmazta a „*Modern idők*” című jelenetében). De ugyanez a gondolat jelenik meg Marx azon kijelentésében is, miszerint: „*A részmunkás egyoldalúsága, sőt tökéletlensége tökéletességévé lesz, mi-belyt tagja az összmunkának.*” (Marx: *A tőke* I. kötet.). S, ha ehhez még azt is hozzávesszük, amit Marx jegyzetében az ember ebből következő fizikai/biológiai változásairól írt, élénk táruul egy olyan megdöbbentő társadalom képe, melyhez talán csak a XX. századi disztópiák és valóságok, így *H. G. Wells* szelenitáinak, vagy *cloy-ainak* társadalma és *Aldous Huxley* „szép új világ”-a, illetve a náci lágerek, a sztálini „nagy építkezések”; vagy a Vörös Khmerek rendszerének rémképei és víziószerű tárgyai hasonlíthatók.

Láttuk, hogy ezen a ponton a Tragédia gondolatmenete igencsak közel került a marxizmushoz. Hogy mennyire volt ennek tudatában maga Madách? Mennyire ismerte a közgazdaságtan és a politikai gyakorlat ezen új rendszerének alapjait? Művéből megítélhetően, vagy egyáltalán nem, vagy csak alig. Elmondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a marxizmus igenis gyakorolhatott volna akár közvetlen hatást is az íróra: hiszen már 1849-ben megjelent Pesten az „*A honvéd és kötelességei*” című könyv, ame-

lyik oly részletesen foglalkozik a „communismus” elveinek – egyébként egyáltalán nem ledorongoló – cáfolatával, hogy az már ezen elvek magyarországi elterjedtségének és hatásának bizonyítékaként is felfogható; hiszen az ötvenes évek közepén többek – például *Vetter Antal* honvéd altábornagy, vezérkari főnök, *Mibálótzy Géza Gyula* honvéd ezredes és *Kászonyi Dániel* honvéd százados (a rangok és beosztások természetesen mind az egykori, 1848–49-es honvéd hadseregre vonatkoznak) részvételével megalakult Londonban a *Magyar Szociális Demokrata Egylet*, aminek híre az emigráció és az itthoniak közötti szoros kapcsolatokat figyelembe véve, eljuthatott hozzá is. Eljuthatott, ám a szöveg tanúsága szerint nem jutott. Illetve: az egylet megalapításáról talán tudott Madách, esetleg olvasta az említett könyvet is, a marxizmus elveiről azonban vélhetőleg nem volt világos képe.

S talán jobb is volt ez így! Mert mit szólt, mit szólhatott volna a diktatorikus idegen uralom alatt álló országban, kényszerű elszigeteltségben élő író ahhoz a mozgalomhoz, mely már legelső dokumentumában is egy erőszakos hatalomátvételtől beszél elérendő pozitív célként, mondván: „A proletariátus fejlődésének legáltalánosabb szakaszait felvázolva, a fennálló társadalmon belül dúló többé, vagy kevésbé burkolt polgárborút követtük nyomon addig a pontig, amelyen nyílt forradalomban tör ki, és a proletariátus a burzsoázia erőszakos megdöntése után megalapítja uralmát.” (Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa). Vagy mit szólt volna ahhoz a kijelentéshez, mely számára kétségtelenül minden társadalmi rend felrúgását, a féktelen indulatok elszabadulását érzékeltette: „A proletariátus, a mai társadalom legszűkebb rétege, nem emelkedhet fel, nem egyenesedhet ki anélkül, hogy levegőbe ne röpjön a hivatalos társadalmat alkotó rétegek fölötté emelkedő egész felépítményét.” (u. ott). S vajon ő, ezen rétegek egyik képviselője elfogadhatta-e a munkásosztály –, mint láttuk, egyébként is erőszakos – hatalomátvételének következő indoklását: „A proletárok csak úgy bódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszüntetik a maguk eddigi elsajátítási módját, és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot.”? Ezekre a kérdésekre teljesen egyértelmű a válasz: a polgári demokrácia, sőt, általában véve, a demokrácia híveként nem fogadhatta el a fenti elveket, nem érthetett egyet semmiféle diktatorikus berendezkedéssel. Ebből következik az, hogy nem vette figyelembe a marxizmus azon megállapítását sem – még akkor sem, ha egyáltalán találkozott vele –, mellyel pedig vélhetőleg egyet is értett volna, hiszen alig tíz évvel korábban maga is tapasztalhatta – *Táncsics* tevékenységét figyelve – a benne foglaltak valóságos voltát (noha maga *Táncsics* nem tartozott a kommunista mozgalomhoz, csak gondolkodásában és a munkásokhoz való viszonyában fedezhetünk fel a marxizmushoz közeli elemeket): „A kommunisták legközelebbi célja...: a proletariátus osztályá alakítása, a burzsoá uralom megdöntése...” (u. ott). Egyetértett volna? Ez közel sem bizonyos. Az első számú céllal bizonyára igen, hiszen annak szükségességét 1848–49-ben maga is érezhette. A második számúval azonban csaknem ugyanilyen bizonyosan nem, hiszen a kor Magyarországon még a burzsoázia valódi osztályá alakulása sem ment végbe.

De nemcsak ezért nem! (Ez a magyarázat egyébként is túlzottan marxista ízű lenne, így adott esetben némileg megkérdőjelezhető.) Nem értett volna egyet a kijelentésekkel azért sem, mert az 1848-ban, tehát a magyar

forradalom évében megjelent dokumentumból kiragadott ezen mondatok erőszakosságukkal és diktatúrára való közvetlen utalásukkal valószínűleg még akkor is visszariasztották volna őt, ha egyébként elhitte volna a szerzőknek, hogy „A proletárbatalom az óriási többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében.” (u. ott). De voltaképp miért is hitte volna el? Mi, a közel százötven évvel későbbi utódok már pontosan tudjuk, hogy – noha a „három nagy” őszintén és komolyan gondolta a proletárdiktatúra demokratikus voltát (ami már nyelvileg is tökéletes önellentmondás) – az ezeken az alapelveken létrejött, vagy azokra hivatkozó későbbi államok közel sem voltak a tökéletes népuralom példái, inkább a Madách által elképzelt elembertelenedett és elgépiesedett társadalomhoz voltak hasonlíthatók.

És mit szolt, mit szólhatott volna a magyar forradalmat átélő, a felelős magyar kormány és országgyűlés létét igenlő Madách, Marx következő mondataihoz: „...a parlamentáris köztársaság a forradalom elleni harcban kényszerítve látta magát arra, hogy a megtorló rendszabályokkal együtt a kormányzati hatalom eszközeit és központosítását is erősítse. Ezt a gépezetet minden forradalmi átalakulás tökéletesítette, abelyett, hogy szétzúzta volna.”? (Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája). Ez a felfogás bizonyosan nem felelt volna meg Madáchnak, akinek személyes tapasztalatai egyáltalán nem arra mutattak, hogy a parlamentáris köztársaság a forradalom ellen lépett fel. Épp ellenkezőleg! Ő tehát nem juthatott el addig a következtetésig, mely Lenin véleménye szerint „rendkívül pontos, batározott, gyakorlatilag megfogható” (Lenin: Állam és forradalom), vagyis addig a pontig, hogy „az államgépezetet... össze kell törni, szét kell zúzni”. (u. ott). Mivel Magyarország éppen ekkoriban kísérletezett egy független államszervezet létrehozásával, a magyar író természetesen a marxizmustól teljesen eltérően építette fel saját jövőbeli társadalmát, bár – mint látni is fogjuk – az állam léte, vagy nem-léte a falanszter esetében is meglehetősen kérdéses.

Mégsem mondhatjuk azonban, hogy mindenben olyan óriási lenne a különbség Madách és a marxisták között, hiszen koruk kapitalizmusának megítélésében egész jól egyetért(het)nének, bár az író természetesen költőiebben (s némileg hosszabban) fogalmazza meg véleményét a londoni színben, mint ezt Engels teszi egyik írásában. A német gondolkodó ugyanis egy igencsak tömör és szarkasztikus mondatban foglalja össze a rendszer uralkodó osztályáról vallott nézeteit: „Modern burzsoáinknál faragatlanabb tuskók még nem voltak a földön.” (Engels: A lakáskérdéshez). Hogy ez a vélemény – így önmagában – mennyire helytálló, az ugyan némileg megkérdőjelezhető, de, ha ezt a kijelentést kiterjesztjük bármely társadalom uralkodó elitjére – ideértve természetesen a „kommunista” párt- és tanácsitkárok stb. döntő többségét is –, akkor már kétségtelen né lesz igazságtartalma. S talán ez vezetett Madách szövegében arra a kérdésre, melyet Ádám tesz föl Lucifernek, látva a londoni színben megrestesült „klasszikus kapitalizmus” visszataszító vonásait: „Ki mondja meg itt, melyik bünösebb, / Avagy csupán a társaság talán? – / Hol az rohad – buján tenyész a bün.” Itt tehát szinte tökéletes az egyetértés, ami végső soron nem is csoda, hiszen mindketten saját tapasztalataikból szűrték le egybehangzó véleményüket.

Egyebekben azonban igen nehéz közvetlen párhuzamot vonni Madách

és a marxizmus társadalomfelfogása között, habár következtetések nem egy ponton érintkeznek egymással, még, ha olyan formában is, hogy a Tragédia negatívan értékeli ugyanazt, ami a marxizmusban, mint pozitívum szerepel. Ilyen találkozási pont többek között az is, hogy Ádám kérdésre válaszolva, Lucifer egészen nyíltan utal arra, hogy a falanszterek világában megszűnt a nemzeti tudat „feleslegessé” lett ideája, mi több, rejtetten még azt is érzékeltetni látszik, hogy ezzel együtt megszűnt magának az államnak a fogalma, létezése is, hiszen: „*E régi eszmék többé nincsenek. Nem kisszerű volt-e a hon fogalma? Előítélet szülte egyszer azt, Szűkkeblűség, versengés védte meg. Most már egész föld a széles baza. Köz cél felé társ minden ember, S a csendesen folyó, szép rend fölött Tiszteelve áll örül a tudomány.*” S Ádám – nem tudván, hogy ez a rendszer valójában mit is jelent, s közben azért némileg sajnálkozva a „*hon fogalmá*”-nak eltűnésén – így válaszol erre a fenti kijelentésre: „*Beteljesült hát lelkem ideálja, Ez mind derék, ezt így kívántam én is.*” Látjuk tehát, hogy éppen azon fogalom megszűnése okoz neki fájdalmat, amelyért az 1848–49-es magyarok a leginkább küzdöttek, s amelyet később az (állítólag) a marxi elvekre alapozó államrendszerek, a „*proletár internacionalizmus*” jelszavára hivatkozva, annak eredeti értelmét többé, vagy kevésbé szándékosan félremagyarázva (hiszen Marx, Engels és Lenin mindig is hangsúlyozta, hogy a nemzeti öntudat és a hazafiság nemcsak nem zárja ki a proletár internacionalizmust, de feltétele is annak), vagy mellékesnek és teljesen elhanyagolhatónak, vagy kifejezetten károsnak tekintettek.

De végül is milyen Madách falanszterének államszervezete? Van-e egyáltalán? És, ha van, akkor kik uralják? És milyen elvek szerint? Ezekre a kérdésekre csaknem lehetetlen megbízható feleletet adni. Igaz, a *Tudós* és az *Aggastyán* központi szerepét látva *technokráciára*, vagy *gerontokráciára* gyanakodhatnánk, ez azonban meglehetősen bizonytalan. Amit ugyanis biztosan tudunk, az csupán annyi, hogy ebben a társadalomban minden – még a náciizmus gyakorlatához és *Orwell* rémképéhez egyaránt hasonlítható „pároztatási indexet” is – végső soron a közvetlen és ráadásul igen primitíven felfogott célszerűség határozza meg. S bár ez a pragmatikus gondolkodásmód bizonyos korszakok amerikai társadalmát éppúgy jellemezte, mint a húszas évek egyes konstruktivista mozgalmait – pl. a Bauhaus tevékenységét –, a „legtökéletesebben” mégis a különböző totális uralomra törő rendszerekben nyilvánult meg, a sztálinizmustól a hitlerizmuson és a maoizmuson keresztül egészen a kambodzsi „vörös” récmuralomig. S talán nem véletlen az sem, hogy e rendszerek többsége a kommunista elveket hirdette, illetve azokra hivatkozott. Sőt: bizonyára nem véletlen, hiszen Engels, majd az őt kommentáló Lenin egyaránt „*a demokrácia »elalvásáraól« és »elbalásáraól«*” beszél. (Lenin: Állam és forradalom). Igaz persze az is, hogy Lenin –, aki talán előre megérezte mindazt a torzítást, amit ez a kijelentés lehetővé tesz, egy totális diktatúra ideológusainak kezében – ehhez hozzáfűzte azt a magyarázatot is, mely szerint: „*Ez első pillanatra nagyon különösnek tűnik. De csak annak »érthetetlen«, aki nem gondolkodott azon, hogy a demokrácia szintén állam, és hogy következőképpen a demokrácia is eltűnik, amikor eltűnik az állam.*” (Lenin: Állam és forradalom). Még, ha figyelembe is veszem azonban mindezt a pontosítást, szigorítást és megkötést, mely ez utóbbi idézetből voltaképp kiolvasható,

még akkor is kérdéses marad számomra, hogy vajon a demokratikus államforma valóban „külön elnyomó hatalom”-e – mint ezt korábban idéztem – és ily módon valóban szükségszerű és elkerülhetetlen-e annak „elbaltása”? Nekem úgy tűnik, Madách véleménye szerint nem.

Mi több: itt nemcsak a demokráciáról, hanem magáról az államról, mint olyanról is beszélhetünk, hiszen a marxizmus ezen konstrukció teljes és végső megszűnését tételezi. Ha viszont megfigyeljük az *Aggastyán* büntető/jutalmazó, a szabályokat kialakító és betartató feladatkörét a falanszter – látszólag tökéletes egyenlőségen alapuló, valójában azonban erősen hierarchikus – rendszerében, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy itt közel sem beszélhetünk az állam valóságos eltűnéséről. Hiszen, ha elhagyjuk a marxista értelemben vett „osztály” fogalmát és jellemzőit, melyek itt valóban nem léteznek, akkor erre a világra is tökéletesen jellemzőnek tűnik Lenin azon megállapítása, hogy: „...az állam egy meghatározott osztály uralmi szerve...” (Lenin: Állam és forradalom). Madáchnál természetesen nincsenek osztályok, a szövegből megítélhetően azonban van egy olyan réteg (vagy vannak olyan személyek), amelynek tagjai (akik) igencsak erőteljesen meghatározzák az egész rendszer működését, lenyesegetik az általuk vadhajtásnak tekintett, véleményük szerint a közösség érdekével ellentétes „kinövéseket”

De végül is milyen valójában a Madách által „megálmodott” társadalmi formáció? Azt már az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy egyértelműen elgépiesedett és elembertelenedett, egyszóval *szándékosan disztópikus*. Ez akkor válik igazán érdekessé, ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen típusú képzetek inkább a XX. századra, azon belül is főként a *totalitárius államok* (mindenekelőtt a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió) megjelenésének idejére, illetve az ezek után jelentkező *étatista államalakulatok* (így a negyvenes-ötvenes évekbeli Egyesült Államok) „fénykorára” tehető, kivéve talán Wells-t, aki – valószínűleg fábiánus nézetei hatására – már a század első évtizedében megteremtette saját rémál(la)-mait. Megállapításom azonban – a már szintén említett Huxley és Orwell mellett – éppúgy vonatkozik *Vonnegut* 14. számú Utópiájára, mint *Bradbury* minden könyvet elégető, a gondolkodást kifejezetten tiltó, teljesen „amerikanizálódott” világára, vagy éppenséggel *Karintby* Capilláriájára. S, ha mindezt figyelembe vesszük, akkor elmondhatjuk, hogy Madách drámája tekinthető mintegy mindezen művek egyik őse, azaz egy „paleodisztópia” gyanánt, hiszen a XVIII–XIX. században inkább ennek ellenkezőjével találkozni, így *Verne* is például csak élete – és a kilencvenes évek – végén jut el addig a pontig, hogy írásaiban rögzítse az általa mindaddig felhőtlennek tekintett ipari fejlődés árnyoldalait is.

Meg kell persze jegyeznem azt is, hogy a nem negatívnak szánt utópiák is meglehetősen fasizoidnak tűnnek számomra, hiszen – mint ezt már nem egy kutató, így a lengyel *Stanislaw Lem*, vagy a svéd *Sam J. Lundvall* is megállapította a *science fiction* történetéről és fejlődéséről írott monográfiájában (mely műfajban ők besorolják az utópiákat és disztópákat is) – minden ilyen elképzelt államszervezet rendelkezik a totális irányításra való törekvéssel, polgárai teljes és állandó felügyeletének igényével, s a követelményeknek meg nem felelők megbüntetésének rendszerével. A követelményeknek pedig általában senki nem felel meg, aki valamilyen módon eltér az átlagtól, akinek egyéni céljai és gondolatai vannak. Ez

pedig igencsak egybecseng azzal, amit az állítólag a marxizmusra alapozó országok gyakorlatában követtek, noha a „három nagy” hangsúlyozta az egyén minél teljesebb szabadságát a „proletárállamon” belül. Engels például így írt az állam fokozatos „elhalásával”, illetve elnyomó és irányító funkcióinak egyre kisebb területre történő korlátozásával kapcsolatban: „Az állambatalomnak társadalmi viszonyokba történő beavatkozása egyik területen a másik után feleslegessé válik és elenyészik.. A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép.” (Engels: Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása.)

Madáchnál azonban szó sincs a személyek közvetlen irányításának megszűnéséről (bár Ádám korábban idézett mondatai látenszen ezt a célkitűzést is tartalmazzák), hiszen a falanszterben igenis van személyes bűn, s ezáltal személyre kiszabott büntetés is. S, hogy mik ezek a bűnök? Csupa alapvető emberi tulajdonság: *Cassius* elveiért bármikor harcolni kész indulatossága; *Luther* szellemiséget felelőstől lelkesültsége; *Michelangelónak* az elembertelenedettséggel szembe fordított szépségvágya; *Platón* menekülése az elviselhetetlenné lett valóságból az ideák világába. S a büntetések? A lehető legrimitívábbak, csak a fizikai létből fakadók, arra vonatkozathatók: kényszerű gyógykezelés (ez a totalitárius és étatista államokban egyaránt közkedvelt módszer), az ebéd elvonása, szobafogság, borsón terdepeltetés. Ezek az abszolút infantilis, de éppen gyermekségük miatt mégis gyakran a börtönök hangulatát is idéző büntetések már önmagukban is minősítik a *falanszter rendszerét*, mely egyébként sokban hasonlít a megvalósult „marxista” gyakorlat ama elképzeléseihez, melyek szerint a kommunizmusban meg kell szüntetni minden olyan eltérést, amely az átlagtól akár *pozitív*, akár *negatív* irányban megmutatkozik. Ezen „víziók” és Madách elképzelt társadalmá között azonban van egy lényeges különbség: Sztálin, a posztsztalinizmus és a többiek a gyakorlatban is megkísérelték realizálni elméleteiket, így nemegyszer államuk szellemi életének teljes elszűrkítését érték el.

S ezzel még közel sem értünk a végére a falanszter negatívumainak, hiszen csak ezután következik például a természet „célszerű” átalakítása, ami számos ponton érintkezik azzal az elmélettel és gyakorlattal, melyet az önmaguk által a marxizmus „megvalósítójaként” deklaráló államok követtek: „Az ember uralma alá hajtja a természetet!”

Hogy ez mekkora képtelenség, arra – úgy tűnik – nemcsak saját korunk ökológusai és környezetvédői jöttek rá, hanem már Madách is, aki a *Föld* – a *Tudós* által lombikba szorított – *Szellemével* a következőket mondhatja kitörése előtt: „...Ez a lombik nekem | Nagyon szűk és nagyon tág. – Hisz te ismersz, | Ádám, úgy-é, – most még nem is gyanítanak.” Ez a néhány sor, illetve a szellem ezt követő eltűnése nem emlékeztet-e minket azokra a katasztrófákra, amelyeket a természet „kordába szorított” erőinek elszabadulása idézett elő (természetesen sokkal gigantikusabb méretekben) például Csernobilnál?

De lépünk csak tovább: a falanszter praktikumra törekvő felfogásából következik, hogy feleslegesként tűnt el e világból a rózsa, a ló, a kutya és az ökör, de még az oroszlan is, mégpedig részben amiatt, mert eleve nem bírt gyakorlati haszonnal, részben pedig azért, mert a technikai fejlődés eredményeképpen az embernek többé már nem volt szüksége a mun-

kájára (és létére). Hogy ez mennyire hasonlít a XX. század kipusztuló növény- és állatvilágához, annak részletezését feleslegesnek érzem. De akkor végül is mi maradt meg. „*Minő kérdés...? / Él ami basznos, és mit ekkorig a tudomány pótolni nem tudott: / A disznó és a birka, de korántse / Olyan biányosan már, mint minőnek / A kontár természet megalkotá: / Az élő zsír, ez bús- s gyapjútömeg, / Mely, mint lombik, céljainkra szolgál.*” Úgy vélem, ebben a gondolatban viszont annak az előképével találkozunk, amelyik kialakította a „belterjes állattenyésztés” gyakorlatát, a napot soha nem látó, műemlőn nevelkedett „haszonállatok” világát, a teljesen elgépesített tojás- és csirkegyárat.

A marxizmus a jövő gyakorlatára vonatkozó elképzeléseiben nem fogadta el a föld ilyen kiuzsorázását, ellenkezőleg: amikor Marx A tőke III. kötetében a kommunizmus földtulajdonáról beszél, annak gazdasági-társadalmi vonásain kívül figyelmeztet a természet ép állapotban tartásának kötelezettségére is: „*Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt, az egy időben létező összes társadalmak sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, haszonélvezői annak és mint boni patres famíliás kötelesek jobb állapotban bagyni örököül a következő nemzedéknek.*” Látjuk tehát, hogy itt nem magával az elvvel van baj. Hogy azonban ezek az elvek miként valósultak (illetve nem valósultak) meg a „kommunista” államokban, arra nézve elegendő körülpillantánunk a világban, illetve – a gyakorlatba is átültetett „ökológiai” nézetekre vonatkozóan – néhány helyen beleolvasnunk valamely „szocialista realista remekműbe”, mint akár *Ázsájev* magyarul 1950-ben megjelent „*Távol Moszkvától*” című könyvébe, s máris nyerünk egy viszonylag megbízható összképet erről. (Persze, az igazság kedvéért azt is meg kell jegyeznem, hogy az ilyen, antiökológikus gondolkodás tulajdonképpen minden társadalmi *formációra* csaknem ugyanilyen mértékben érvényes volt a XIX. század második felétől a XX. század utolsó harmadáig. S még az sem egészen biztos, hogy csak volt.)

De térjünk vissza a Tragédiához! A falanszter célszerűségi szempontok – és csak azok – szerint felépített világában ugyanis nemcsak a természet ilyen szellemben való átalakítása magától értetődő, hanem a művészet és a bölcsélet kiirtása is. Hogy miért? Tulajdonképpen ugyanazon okból, ami miatt már *Platón* is megtiltotta ideális államában a művészetek többségének gyakorlását, mégpedig azért, mert csak megrontják az erkölcsöket, s elvonják az emberek figyelmét a valóságtól. Madách rendszerében azonban megjelenik egy új és a XX. századi olvasó számára nagyon ismerős vádpont: a *társadalmi veszélyesség*. Mert mit is mond az *Aggastyán* a tüzet felszító *Lutberre* kiszabott büntetés indoklásaként? A következőket: „*Te ismét / Mértéktelen fütötted a kazánt. / Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed / Veszélybe hozni az egész falansztert.*” Az indok tehát – legalábbis a felszínen – az egyénieskedés, a közösség érdekeinek és létének a veszélyeztetése. De nem ugyancz volt-e az a vád is, amelynek következtében például *Hegel*, *Thomas Mann*, *Lev Tolsztoj* és mások művei a nácik könyvmáglyáira kerültek; amely miatt a legkiemelkedőbb szovjet alkotók, így többek között *Bulgakov*, vagy *Szolzszenyicin* hosszú évtizedekig hallgatásra voltak kárhóztatva, emigrációba kényszerültek, rosszabb eset-

ben pedig száműzetésre, internálásra, vagy halálra ítéltettek a sztálinizmus és az azt követő államszocializmus évciben egyaránt. Ezek a tények pedig igencsak jól illusztrálják mindazokat a lehetséges visszaéléseket és szörnyűségeket, melyeket a köz érdekére hivatkozva, egy totális hatalomra törő államszervezet elkövethet (s többnyire el is követ).

S ha már a filozófiánál tartunk, foglalkozzunk egy kicsit Platónnak a falanszterben felbukkanó alakjával is. Igen érdekes ugyanis Madách „szereposztása”, mely szerint az *Aggastyán* éppen azt a filozófust sújtja a gondolkodásért büntetéssel, akinek az ideális államról alkotott elképzelései (így a művészetek elvetése, vagy a később említendő nő- és gyermekközösség) a legközelebb állnak az ebben a színben „megvalósult” rendszerhez. Ezt a kettősséget *Ádám* is hangsúlyozza, amikor a megbüntetett antik bölcs láttán így sóhajt fel: „*Ab, mily szerep jutott, Plátó, neked! A társaságban, mely után epedtél!*” Ugyanakkor e kettősség mégis természetes hiszen nyilvánvaló, hogy míg Platón saját utópiájában az állam kivételzett vezető rétegéhez sorolta önmagát, addig itt – annak hiánya, illetve legfeljebb álcázott léte következtében – ő is a hétköznapi munkát végzők közé sorolódott, akik viszont ki vannak téve jutalmazásnak és büntetésnek egyaránt. De ugyanebbe az irányba hat az a tény is, hogy míg az ő államát a filozófusok irányítják (ez pedig elvileg egy emberségesebben működő rendszert feltételez), addig itt erről szó sincs, sőt: a filozófia gyakorlása egyenesen tilosnak minősül. Emellett végső soron azt sem lehet még viszonylag pontosan sem meghatározni, hogy tulajdonképpen ki is a hatalom birtokosa. Ez pedig egyrészt *Franz Kafka* műveinek arctalan és személytelen hatalmi apparátusára emlékeztet, másrészt pedig a sztálinizmus és a posztsztálinista rendszerek gyakorlatára, melyekben a különböző posztokat/státusokat betöltő emberek többnyire csak bábok voltak, míg a valóságos hatalmat senki által nem ismert személyek és szervezetek gyakorolták a „*demokratikus centralizmus*” és a „*szocialista demokrácia*”, de főként az „*állambiztonság*” és a „*honvédelmi érdek*” égisze alatt.

A falanszterben érvényesülő tiltás azonban nemcsak a bölcselőre, hanem a művészetek bármelyikére is vonatkozik (ezen a ponton tehát Madách ismét megsejtette a XX. századi valóság számos elemét). S ennek indoklásában – a célszerűtlenség és „oktalanság” mellett, amire még visszatérek – megint felbukkan a *veszélyesség* vádja is. Legalábbis erre utalnak a *Tudós* azon szavai, amelyekkel *Ádám*nak arra a megjegyzésére reagál, hogy a fennmaradt néhány írásmű szellemi hatása úgy is fel fogja borítani a falanszter látszategyenlőségen alapuló egész rendszerét, s így egy új, emberibb világlátás indukálójává lesz: „*A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes, / Azért nem is szabad olvasni másnak, / Csak aki hatvan évet megballadt, / S a tudománynak szentelé magát.*” Ez pedig nem más, mint a nem is olyan régi posztsztálinista gyakorlatban volt a „*zárolt anyagok*” rendszere, illetve az az elv, mely szerint „*kutatni mindent szabad, publikálni nem*”. (S ehhez fűzzük hozzá azt is, hogy ez az – önmagában véve is igencsak diktatorikus rendszert sejtető – elv sem igazán érvényesült következetesen az utóbbi négy évtizedben.)

Ha tehát tekintetbe vesszük a falanszternek a művészzel szembeni magatartását, akkor egyáltalán nincs mit csodálkoznunk az elgépiesedés ellen az esztétikumot és a változatosságot csatasorba állítani kívánó *Michelangelo* kifakadásán, aki e szavakkal indokolja a meggyűlölt munkahely „önkényes” elhagyását: „*...mert mindig széklábat csináltam, / És azt is a leg-*

bitványabb alakra. / Soká könyörögtem, hagyják módosítanom / Engedjék, hogy véssék rá holmi díszet. / Nem engedék. Kivántam változásul / A széktámláját, mindent hasztalan. / Megörüléshez voltam már közel, / S otthagytam a kint, ott a műhelyet.” S hiába tudjuk mi, kései utódok, hogy a hosszú idő alatt begyakorolt, mintegy reflexszé lett, automatizálódott munka eredményesebb és termelékenyebb; hiába értjük meg bizonyos mértékig (a Bauhaus tevékenységének és a design fejlődésének ismeretében) a Tudós álláspontját is, miszerint: „*Mi gyermekes. A serlegen virág, / A széktáblán ábrándos arabeszk, / Emberkezek pazarlott műve mind. / S üdítőbb-e a víz azon pohárból? / Kényelmesb-e e széken az ülés?*” – Megértjük tehát ezt az álláspontot, de nem értünk egyet vele. Azért nem, mert mi már tudjuk, hogy üdítőbb a víz a pohárból, kényelmesebb az ülés a széken, ha az esztétikus; mert mi már ismerjük a lakótelepek méhkaptárszerű házainak szürke embertelenségét; és mert mi már tudjuk, hogy ez az anyagi világunkat nagyrészt jellemző szürkesség milyen mértékben szűrki el szellemileg is a benne élőket. Éppen emiatt mi már igenis kívánjuk az „*emberkezek pazarlott műveit*”, a virágot a serlegen és az arabeszket a széktámlán, bármilyen „*gyermekes*” is ez a falanszter racionálisan gondolkodó Tudósának a szemében. (Ha ilyen a racionalitás, akkor éljen az irracionalitás!)

A már többször is említett célszerűségi szemlélet felvet egy olyan kérdéskört is, melynek elemeivel éppen *Michelangelo* problémájánál találkozunk, s melynek megoldásában/megválaszolásában véleményem szerint találkoztak a marxizmus nézetei a Madách által kifejtettekkel: lehetővé teszi-e az egyén kívánatos szellemi fejlődését az, ha egész életében egyetlen munkafolyamathoz (pl. éppen a széklábak faragásához) van kötve? Ennek falanszterbeli megnyilvánulását, s „elméleti megalapozását” a következő három sorban foglalja össze a Tudós, aki végső soron az egész színben *Ádám, Lucifer* és az olvasó/néző vezetőjeként szerepel: „*...a tőkélyről az kezeskedik, / Hogy a munkás, ki ma csavart csinál, / Végső napjáig amellett marad.*” És – a társadalmi osztályokba/rétegekbe való tagozódás mellett – tulajdonképpen ugyanerre a végletekig racionalizált termelésre utalt Engels is, amikor saját korának angliai állapotát elemezve, némileg kritikusan mutatott rá arra a tényre, hogy: „*Aki most munkásnak született, nem számíthatott másra, mint hogy örök életében proletár marad.*” (Engels: A munkásosztály helyzete Angliában.) De korábban már idéztem Marx megjegyzését is a A tőke soraiból, mely a részmunkás „tökéletességé” való tökéletlenségére vonatkozik.

Ennek a szoros megköötöttségnek, melynek árnyoldalait és tragikus következményeit való életünkben éppúgy megfigyelhetjük, mint az olyan kiemelkedő művekben (mint pl. a már említett „Modern idők”), Madách a legfontosabb negatív következményét az emberi lét és szellem kiteljesítésének lehetetlenné tételében látja, s ezt *Ádám* következő mondataiban fogalmazza meg: „*Tudom jól, hogy kell olyan is, / Ki homokot hord, vagy követ farag: / Nélküle nem emelkedik terem. / De ez csak a homályban tévelyeg, / S fogalma sincs arról, miben segít. – / Csak az építész látja az egészséget, / S bár megfaragni nem tud egy követ, / A művet ő teremti, mint egy Isten. – / Ily építész nagy a tudásban is.*” S, ha ezután szemügyre vesszük azt is, hogy mit mond, ezzel kapcsolatos egyrészt Fourier, másrészt a marxizmus, akkor megfigyelhetjük, hogy ugyanarra a problémára há-

rom, minden összecsengésük mellett is némileg eltérő megoldást találnak. Madách a gépies tömegtermelés felszámolásában és az egyedi munka felújításában látja ezt a megoldást (ebben mintegy megelőlegezve a nem sokkal későbbi angol *preraphaeliták*, az *Arts and Crafts*, *Morris* és *Ruskin* elveit és gyakorlatát), Fourier a „*courtes séances*” említett gyakorlata által biztosított változatosság révén véli megelőzni rendszerének elembertelenítő hatását; a marxizmus a gépesítés fokozásával, a munkásnak az automatizálható tevékenységek alóli felszabadításával és az így fennmaradó idő minél értékesebb kihasználásával gondolja felszámolni a „*részmunkás*” kapitalizmusban tapasztalható beszűkülését. A három gondolkodásmódban közös az emberi élet kiteljesítésének követelménye, illetve a társadalom folyamatos továbblépéséé, amely a Madách teremtette falanszterben lehetetlen. E rendszerben csak stagnálás létezik, s ezért igazak a munkafolyamat atomizálásának negatívumát említő *Ádám* szavai: „*Azért nincs élet, nincs egyéniség, / Mely mesterén túljárna, semmi műben.*” Egyet kell értenünk ezzel a következtetéssel, hiszen mi már tapasztalatból is tudjuk, hogy mit eredményez egy olyan – akár fasizmusnak, akár sztalinizmusnak, vagy államszocializmusnak nevezett – társadalmi rendszer, melyben nemcsak feleslegesnek, de károsnak tekintettek is a michelangelók, a lutherék, a cassiusok és a platónok.

S itt – úgy érzem – elérkeztünk Madách disztópiájának azokhoz a vonásaihoz, melyek talán a legvilágosabban tanúsíthatják a falanszter világának tökéletes embertelenségét. Ez a három vonás a nő- és gyermekközösség, illetve az emberekre alkalmazott fajnemesítés gyakorlata. Embertelenek? Milyen joron nevezem őket annak, mikor ezek a vonások legalább elméletben, de a harmadik esetében a gyakorlatban is pontosabb körvonalazást nyert, illetve alkalmazásra került. S hogy ez nem von le semmit eredendő embertelenségükből? Ez ugyan igaz, de mégis felmenti Madáchot azon lehetséges vád alól, hogy csupán saját pesszimizmusát öntötte ilyen formába. Hiszen, ha ezek a tényezők másban is felmerültek, akkor meg kellett lenniük az emberiség általános gondolkodásában is, így a *Tragédia* nem tesz mást, mint beépíti falanszterének rendszerébe ezeket a már létező elemeket. Lássuk tehát őket megjelenésük sorrendjében;

A *nőközösség* talán első jelentkezésével éppen Madáchnál a filozófus ösképévé váló Platón fő műve, az ideális társadalmi rendszert körvonalazó *Állam* alapelvei között találkozunk abban a formában, hogy: „*Ha aztán a nők és a férfiak a nemzés törvényes korhatárát már átlépték, akkor a férfiaknak bizonyos szabadságot engedélyezünk, hogy azzal érintkezzenek, akivel akarnak...*” Ez az elv és gyakorlat – a törvényes korhatár és a csak a férfiakra vonatkozó választási szabadság teljes figyelmen kívül hagyásával – igencsak emlékeztet engem arra, ahogy a hatvanas évek második felében a hippik számos kommunája értelmezte a szerelem szabadságát, a tökéletesen nyitott promiszkiutást. De mi köze van ennek a Madách által is átvett elemnek a marxizmushoz? Hiszen mondhatnánk azt, hogy az a platóni elképzelés igencsak távol áll a marxizmus elméletétől és gyakorlatától egyaránt. Mondhatnánk, de nem mondjuk, mert nem igaz. Hiszen, ha fellapozzuk például *A Kommunista Párt Kiáltványa* második fejezetét, ott elhangzik a vád, hogy: „*...ti; kommunisták, a nőközösséget akarjátok bevezetni.*” Ez a vádpont meglehetősen általános lehetett. Ez nemcsak abból következtethető ki, hogy hosszú életűnek bizonyult, így

még a XX. század szélsőségesen antikommunista rendszerek demagógiájában is vissza-visszatérő elemként szerepelt, de abból is, hogy Marx és Engels meglehetősen nagy teret szentel a feltételezés cáfolatának. Védekezésüket azzal a megállapítással indítják, hogy: „*A kommunistáknak nem kell a nőközösséget bevezetniük, mert az majdnem mindig létezett.*” Mivel itt a szerzők a hivatalos és nem hivatalos prostitúcióra (mások feleségeinek szexuális kizsákmányolására) gondolnak, érvelésük még elfogadhatónak is tűnik. Nem sokkal később azonban – épp a fenti tételből kiindulva – találkozunk a következő megjegyzéssel is: „*Legfeljebb azt lehetne a kommunistáknak szemükre vetni, hogy a képmutatóan leplezett nőközösség helyett hivatalos, őszinte nőközösséget akarnak bevezetni.*” Ez a védekezésnek alig nevezhető mondat még akkor is gyanús, ha tudjuk, hogy ilyen gondolatok a marxisták többségében még elméletben sem merültek fel, a gyakorlatban pedig – néhány szélsőséges, inkább az anarchizmushoz közelítő kis csoportot, illetve az ellenkultúra már említett, gyakran a marxizmusra is hivatkozó közösségeit kivéve – soha schol nem valósultak meg. Gyanús, mert az elmélet végső soron lehetővé teszi, sőt a kommunizmusban általánosnak is tekinti a nőközösséget.

Es most térjünk át a *gyermekközösségre!* Ez a vonás ugyancsak Platón említett művében bukkan fel. aki így fogalmaz: „...*aki... házasságot köt, az valamennyi gyermeket, aki ettől a naptól számítva a tizedik, illetve betedék hónapban születik, ha fiúgyermek, fiának, ha pedig leánygyermek, leányának fogja nevezni, ezek pedig őt apjuknak, és így tovább.*” (Platón: Állam). Hogyan viszonyul ehhez a marxizmus? Marx és Engels kezdettől fogva hevesen tiltakozik azon vád ellen, hogy a kommunisták fel akarnák számolni „*a legmegbízhatóbb viszonyokat*” (Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa), s ebben tökéletesen igazuk is van, hiszen elméletükben valóban nem szerepel a családok teljes szétszakítása, így a gyermekközösség sem. Ha azonban figyelünk arra is, hogy célul tűzik ki a polgári családmódellet minél tökéletesebb és mielőbbi felszámolását, illetve arra, hogy a legfejlettebb országok társadalmi szervezete átalakításának 10. számú alapelveként ott szerepel „*Minden gyermek nyilvános... nevelése. (...)* A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb., stb.” (u. ott), akkor mégis felkap(hat)juk a fejünket. Mert mi már tudjuk, hogy ez – a családot látszólag érintetlenül hagyó, a nevelést azonban annak kezéből voltaképp mégis kiragadó – „*nyilvános nevelés*” tulajdonképpen nem más, mint jól álcázott gyermekközösség, a társadalmi manipuláció eszköze lett a gyakorlatban (megengedve azt is, hogy az alapítók szándéka szerint ennek nem lett volna szabad bekövetkeznie). Mint ahogy tudjuk azt is, hogy ez a rendszer nemcsak a fasiszta Hitlerjugend, de a lenini Komszomol esetében is elborzasztó eredménnyel járt. Úgy vélem tehát, tökéletesen egyetérthetünk *Ádám* szavaival, amikor az *Éva* alakjában megjelenő, gyermekétől elszakított nő védelmében ceket mondja: „*Ab, emberek, ha van előttetek szent, / Hagyjátok ez anyának gyermekét.*”

S éppén itt érkeztünk el ahhoz a vonáshoz, amely már nemcsak elméletben, és nem is csupán álcázott formában, de teljes és drasztikus nyíltsággal jelent meg egy későbbi rendszerben, az emberek állatokként történő „*nemesítéséhez*”. Igaz, ez a rendszer nem valamelyik, önmagát marxistának és szocialistának nevező államé hanem a náci Németországé volt, ez azonban semmit sem von le Madách disztópikus előrejelzésének igazsá-

gából. Sőt: mivel a sztalinizmus, a magyar ötvenes évek, vagy a Vörös Khmerek vagy Románia kitelepítési és közösségeket bomlasztó politikája bizonyos értelemben egy hasonló, tán nem elsősorban etnikai (bár az is), hanem ideológiai szempontú „nemesítést” céloz, ez a vonás legalább áttételesen még a marxizmusra hivatkozó politikai gyakorlatban is érvényesülni látszik. S hogy hol bukkan fel a Tragédiában a hitleri eugenika előképe? Ott ahol az *Ádám és Éva* között szövődő szerelem „engedélyezését” (ami már önmagában is egy iszonytató gyakorlat meglétére utal) a *Tudós* a következő indokkal tagadja meg: „*Rajongó férfi és idegbeteg nő / Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.*” S hiába tudjuk a genetika törvényszerűségeinek ismeretében, hogy végső soron helyénvaló ez az indoklás, érzelmeink és emberi mivoltunk mégis elutasítja egy olyan társadalom lehetőségét, melyben a racionalitást ilyen mértékben fölébe helyezik még a legalapvetőbb érzéseknek is.

Ilyen környezetben végső soron az tűnik igazán meglepőnek, hogy Madách fel tud mutatni a falanszter rendszerében valami pozitívumot is. Pedig meg tudja tenni, igaz, csak egyszer: a közösségi tulajdon és a pénz hiánya esetében. S most érkezünk el ahhoz a ponthoz, amelyen az író nézetei végül teljesen egyetértőleg találkoznak a marxizmussal. Találkoznak, de nem függnék össze, hiszen ez az elem hagyományosan része az utópiának. Egyetlen példát említek, utalok rá, hogy már *Morus* is kijelentette Schol-szigetének világát leírva, hogy: „*Szilárd meggyőződése, hogy a vagyont méltányos és igazságos rendben szétosztani, vagy akár bölcsen élni a földi javakkal csak a magánvagyon eltörlésével lehet.*” (Morus: *Utópia.*)

Hogy erről melyek a marxizmus alapelvei, annak részletesebb kifejtését itt és most teljesen feleslegesnek tartom, hiszen azok elmélete és gyakorlata egyaránt közismert. Csak arra a vonásra utalnék tehát, amit Marx így fogalmazott meg: „...a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az érték meghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között... lényegesebb lesz, mint valaha.” (Marx: *A tőke*, III. kötet.) Ez a változás ugyanis mindenekelőtt azt eredményezné, hogy az ezt követő társadalomalakulatban „...többé nem mértéke és nem lehet mértéke... a csereérték a használati értéknek.” (Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*), e viszony megszűnésével pedig elérhető lenne az a valóban ideálisnak nevezhető állapot, hogy minden dolog értékmérője végre tényleg anyagi vagy szellemi hasznosságának/használatosságának foka legyen.

Madách természetesen nem fogalmaz ilyen közgazdasági pontossággal, amikor a *Tudós* bemutatja vendégeinek azt a darabka aranyat, melyet már csak a múzeumban őriznek meghökkentő kiállítási tárgyként, de véleménye mégis sokban hasonlítható a Marx által mondottakhoz: „*Mert még midőn az ember, vak hitében, / Imádott felsőbb lényeket magánál, / Felülállókat még a sorson is: / Ilyennek hitte az aranyat is, / Oltárain jólétet és jogot, / Mindent mi szent volt, áldozott, hogy egy / Bűvös darabját bírja megszerezni, / Melyért cserébe mindent kaphatott – / Csodálatos tény, még kenyeret is.*” S bár ez a megfogalmazás, illetve a benne kifejeződő gondolat mai szemünkkel nézve talán már végletesen romantikusnak hat, talán épp romantikus volta az, ami miatt egészen világos formát

ad egy olyan kérdésnek, amelyet napjainkban már csak lényegesen bonyolultabban, kevésbé célratorően lennének képesek megfogalmazni.

Madách természetesen még a pozitívummal együtt sem fogadta el a falanszter általa felépített rendszerét. Mint ahogy nem fogadhatta (volna) el a marxizmust sem, hiszen a demokratikus köztársaságot joggal ideálnak tekintő író nem érezhetett szimpátiát egy olyan lehetséges társadalommal szemben, melyben „*az egyes személyek független tevékenységét kiszorítja az együttes tevékenység, az egymástól függő tevékenységek egymásba kapcsolódása.*” (Engels: A tekintélyről.) S ezt – minden látszólagos praktikuma ellenére – nekünk is vissza kell(ene) utasítanunk, annál inkább, mert mi már gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkezünk egy olyan államrendről, mely az egyén érdekeit mindig is mindenben alárendeli a közösségének, legalábbis erre hivatkozik az igencsak szűk korlátok felállításakor. Erről a gyakran szocializmusnak, gyakran pedig egyenesen kommunizmusnak nevezett valamiről pedig joggal elmondhatjuk, hogy egy olyan gazdasági, politikai és társadalmi konstrukciót hozott létre, melyben „*Mintha minden találmányunk, minden haladásunk arra vezetne, hogy anyagi erőket szellemi élettel rubázzanak fel, az emberi életet pedig anyagi erővé tompítsák.*” (Marx beszéde Londonban, a „People’s Paper” évfordulóján.) Ez pedig olyan iszonytató lehetőség, melynek láttán tökéletesen megértem Madách jövőbe pillantó pesszimizmusát.

Mert Madách a Tragédiában végletesen borúlátó. Nemcsak a falanszter esetében, de a többi színben is, melyeket Ádám mindenkor csalódottan hagy el, egy újabb korban valami jobbat keresve, várva és remélve. De a jobb soha nem következik, így a jövődő társadalmat is visszautasítja, mondván: „*Csalódtam bát a tudományban is: / Unalmas gyermekiskolát lelek / A boldogság helyén, mit tőle vártam.*”

Madách tehát igencsak feketére festette az ember jövőjéről alkotott képét. S tetszik-e vagy sem, a XX. századi történelem, az állítólag a marxizmus legszebb álmait megvalósító szovjetország, kínai, kambodzsai, román és albán, vagy akár magyar államrendszerek ismeretében még a marxizmus elkötelezettjei is egyre kevésbé tudják elhinni Marxnak, hogy „*Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacon és a korszerű termelőerőkön, és aláveti ezeket a leghaladotabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás abhoz az iktóztatós pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak a megöltek koponyájából issza a nektárt.*” (Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei.) Igen: lehet – s talán kell is – hinni ebben a „*nagy szociális forradalomban*”, bár annak ma ismert „*előmunkálatai*” nem éppen azokra a vonásokra látszanak utalni, melyeket Marx oly lelkesen felsorolt. De mégha ez a jövőben meg is valósul majd, akkor is, addig is szükség van egy, a mainál sokkal emberarcúbb társadalomra, amely élhetőbbé és élvezhetőbbé teszi az életet. S ennek érdekében „*csupán*” ugyanazt kell tennünk, amit az *Úr* Az ember tragédiája (az irodalomtörténet tudomása szerint a művet elsőként olvasó Arany János a dráma pesszimista kicsengését mérséklendően odaírt) végzavában – feladatként Ádám elé tűzött, s amit én most csak azért is újra idéznék, hogy ha már idézettel kezdtem szövegemet, hát stílusosan azzal is zárjam: „*Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!*”